

Розділ II

ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

УДК: 94(477)“179/1917”+323.1

О. О. Крижановська

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX — початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(м. Київ, Україна), OksanaKri@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-8566>

РУСИФІКАЦІЙНА ПОЛІТИКА Й ІДЕОЛОГІЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ САМОСПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНЦІВ (XIX — ПОЧАТОК XX ст.)

Статтю присвячено особливостям менталітету та національного самосприйняття українців у XIX ст., коли значна частина українських земель входила до складу Російської імперії й вважалася її споконвічними та невід’ємними територіями. В умовах активної та всебічної русифікаторської внутрішньої політики російського самодержавства на українських територіях імперії частина українців поступово асимілювалася, переймаючи притаманні російському народу риси, спосіб життя, звичаї та традиції.

Однак у цей же час активно розвивались вітчизняні історичні студії. Вітчизняні учені-історики всебічно та ґрунтовно досліджували минуле, побут, звичаї та традиції українського народу, завдяки чому українська історія стала виокремлюватися з загальноросійської імперської історії. Крім того, на увагу вдумливих дослідників заслуговує широке коло особових джерел XIX — початку XX ст.: щоденники, записки, мемуари та епістолярії. Ці джерела засвідчують, що український народ ретельно зберігав і передавав із покоління в покоління власні та характерні тільки для нього менталітет, риси характеру та спосіб життя.

Ключові слова: самосприйняття, національна ідентичність, політика русифікації, опір, національне питання, уніфікація, імперський простір.

O. O. Kryzhanovska

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
Senior Research Fellow, Department of the History of Ukraine XIX —
early XX century, Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), OksanaKri@i.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7127-8566>

RUSSIFICATION POLICY AND IDEOLOGY OF THE RUSSIAN EMPIRE AND NATIONAL SELF-PERCEPTION OF UKRAINIANS (XIX — early XX century)

Abstract

The article is sanctified to the features of mentality and national consciousness of Ukrainians in the period of XIX of century, when considerable part of Ukrainian earth entered in the complement of the Russian empire and were considered her by native and inalienable territories. In the conditions of active and all-round rusification domestic policy of Russian autocracy on Ukrainian territories of empire part of Ukrainians assimilated gradually, adopting inherent to the Russian people lines, way of life, customs and traditions. However in the same time home historical studios developed actively. Home scientists-historians all-round and thoroughly investigated the past, way of life, customs and traditions of the Ukrainian people, due to what Ukrainian history began to be distinguished from all-Russian imperial history. In addition, attention of serious researchers is deserved by the wide circle of the personal sources of XIX — to beginning of XX of century are diaries, messages, memoirs and epistolary. These sources certify that in the Ukrainian people jealously kept and passed from a generation in generations own and characteristic only for him mentality, character traits and way of life. Sources testify however, that in the Ukrainian people in the same time kept and passed from a generation in generations own and characteristic only for him mentality, character traits and way of life.

Keywords: *identity, national identity, rusification politics, resistance, national question, unification, imperial space.*

У XIX — на початку XX ст. активізувалася еволюція національної самосвідомості українців, що розгорталася в умовах бездержавного існування України. Українські землі внаслідок трьох розділів Польщі та російсько-турецьких воєн опинились під владою Російської та Австрійської (з 1867 р. — Австро-Угорської) імперій. До складу Російської імперії входили Слобожанщина, Лівобережжя, Правобережжя та Південь, що склали майже 85% земель, заселених українцями¹. Східна ж

¹ Карлова В. Формування національної самосвідомості українського народу в період національно-культурного відродження // Демократичне врядування: електронне наукове

Галичина, Північна Буковина та Закарпаття стали частиною Австрійської імперії й розвивались в умовах, що істотно різнилися від тих, в яких перебувала підросійська Україна². Політичний поділ, що проіснував до Першої світової війни, був важливим фактором порушення національної єдності українців, що вимушені були жити в принципово різних державно-правових та цивілізаційних системах. Це, своєю чергою, не могло не позначитися на їх мовно-культурних особливостях, специфіці менталітету та формуванні й еволюції національної самосвідомості³.

Крім того, мали місце й більш вузькі — регіональні особливості розвитку окремих українських земель. Так, на Правобережній Україні набуло особливої актуальності національне питання через різноманіття етноконфесійних спільнот. Даний регіон упродовж тривалого періоду представляв собою арену гострої конкуренції українського, російського, польського та єврейського національних проектів⁴.

Загалом же у підросійській Україні активно втілювалася в життя політика русифікації⁵, покликана абсолютизувати владу та вплив імперського центру на територіях, що входили до складу Російської імперії. Це пояснювалось тим, що і представниками влади, й в публіцистиці слов'янофілів, журналістів, консерваторів та націоналістів другої половини XIX — початку XX ст., російських консервативних мислителів та істориків було всебічно проаналізовано ряд питань, пов'язаних зі еволюцією самосвідомості українців та їх національним рухом.

Чимало російських мислителів швидко усвідомило потенційну загрозу, яку несли в собі імперській ідеології та політиці світогляд та практика українізму. Офіційну владу в першу чергу лякали русофобські й антидержавні елементи, що вважались невід'ємною частиною ідеології українського сепаратизму.

Тому дискусії навколо всього, що стосувалось найменших проявів національного в українців були досить гострими. Чисельні імперські ідеологи не скупились на різко негативні й застережливі вислови. Так, Л. Тихомиров, відзначав: "...так званого українства, цієї гнійної хвороби

фахове видання. 2010. Вип. 6. URL: http://lvivacademy.com/vidavnitstvo_1/visnik6/fail/Karlova.pdf

² Українці-русини: етнологістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку. Київ, 2013.

³ Карлова В. Знач. твір.

⁴ Гаухман М. В. Російська національна політика на Правобережній Україні (1905–1914): чотири національні проекти в одному політичному просторі // Дриновський збірник. 2015. Т. 4. С. 143.

⁵ Дзюба І. Русифікація вчора, сьогодні ... і завтра? (Ким і як воно "історично складалося", ким і як "історично складається") // Дукля. 2011. № 4. С. 24–47.

на тілі російського народу, — хвороби, яка, звичайно, могла бути прищеплена лише ворожими людьми великій російській національності, що лише в сукупності своїх складових частин втілювала в життя свою грандіозну історичну місію. Ця ідея українства однаково смертельна для великоросів, малоросів, білоросів й взагалі для всіх росіян...”⁶.

Однак водночас висловлювалися й інші, ліберальні по відношенню до українського питання, погляди. Так, І. Аксаков відзначав одну з ключових рис українців — їх любов до своєї Вітчизни й закликав не змішувати її з сепаратистськими настроями: “Ми, зі свого боку, не заперечуємо, що декілька юних голів заражені сепаратистським маренням; саме ці марення нам абсолютно осоружні, але вони більш потворні, недоречні та смішні, аніж небезпечні; ми впевнені, що вони ніяк не представляють серйозної небезпеки для єдності й цілісності Росії, але можуть бути дуже небезпечні для самих сепаратистів, якщо тільки при новому повстанні поляків напштовхнуться на них роздратоване Малоросійське населення. Значно більш небезпечно, на нашу думку...надавати цим сепаратистським тенденціям більше значення, ніж вони заслуговують, й, на цій основі, вживати загальних заходів, зо впадуть власне не на сепаратистів, число яких занадто незначне, а на всіх так званих українофілів, на все Малоросійське населення, — заходи, що ображають в Малоросах почуття, абсолютно законне, — любові до Вітчизни. Відомо, що прихильність до прекрасної своєї Батьківщини складає відмітну рису Малоросів й не покидає їх за жодної життєвої обставини”⁷.

Ліберальним відтінком відзначалися й погляди представників роду Трубецьких, які виступали за необхідність залишити недоторканими заклади й організації галицьких українців, включаючи національну школу та греко-католицьку церкву. На переконання офіційних імперських ідеологів, єдиною опорою Російської імперії в Галичині могли бути лише ті елементи, що завжди тяжіли до російської культури й відігравали за межами Російської імперії роль російського аванпосту. Поступками не видавалося можливим здобути прихильність українців Галичини, а, навпаки, лише підтримувалася та смута, яка з меж Австрії поширювалася на землі Російської імперії⁸.

⁶ Тихомиров Л. А. Украинцы и малороссы // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. Составление, предисловие, послесловие и примечания: д-р ист. наук, проф. Минаков А. Ю. Москва, 2016. С. 265.

⁷ Аксаков И. С. Опасно ли украинофильство для Русского государства? // Там же. С. 206.

⁸ Скрынченко Д. В. Украинская расправа // Там же. С. 299.

У цій дискусії впевнено домінувала консервативна позиція; найскромніші ж ліберальні відхилення від офіційно прийнятої концепції, були приречені. Російська імперія, на відміну від західних, розширювалася за рахунок не заморських земель, а сусідніх територій. Класичний західний колоніальний тип відносин у ній було замінено на сусідський, що виражалось у тому, що чітко вираженої диференціації між метрополією та, власне, колоніями, не було; цьому сприяла нерозривність території між центром та окраїнами, які не були розділені морями та океанами, як у західних державах, але існували нерозривно. Росія ж розглядала свої національні окраїни як невід'ємну частину власного імперського простору⁹. При цьому Російська імперія об'єднувала у своїх кордонах регіони, що не мали між собою спільних походження, історії, менталітету, релігійних переконань. З огляду на це, вона могла існувати й зберігати цілісність лише в умовах сильної централізованої влади, що опиралася на імперську ідеологію та сильну армію, здатну боротися з сепаратистськими рухами. Ще одним важливим фактором збереження єдності імперії була вибрана жорстка та усестороння внутрішня політика уніфікації всіх територій, що увійшли до складу імперії шляхом їх русифікації.

Крім того, важливим пунктом пануючої в досліджуваній період в Російській імперії ідеології було досягнення слов'янської єдності¹⁰, яке мало бути реалізоване саме під протекторатом Росії. Однією з основних причин невдачі у втіленні в життя об'єднання слов'янського світу вважались не лише небажання поляків та галицьких українців увійти до складу новоутворення, що планувалося, але й те, що російське суспільство віддавало перевагу романтичним уявленням порівняно з вирішенням реальних справ. «Чим тверезіше та, мабуть, навіть енергійніше воно буде ставитися до слов'янських проблем та власних потреб, — зазначав публіцист і богослов Д. Скринченко, — тим краще буде усім, й, перш за все, нам самим. Не відрікаючись від ідеалістичних настроїв, головним чином властивих російському народу, ми, пер за все, станемо самими собою, а, отже, станемо й більш сильними. Коли ми будемо більш

⁹ Прошкин И. За что национальные окраины возненавидели русских? // Колокол России. 2016. 12 декабря. URL: <http://kolokolrussia.ru/duh-istorii/za-chto-nacionalne-okrain-voznenavideli-russkih>

¹⁰ Рокина Г. В. Теория и практика Славянской взаимности в истории словацко-русских связей XIX в. Казань, 2005. 300 с.; Славянский вопрос: веки истории. Москва, 1997. 209 с.

сильними й національно більш цілісними, до нас саме собою потягнеться все більш слабе у слов'янстві”¹¹.

Також теорія єдності в рамках єдиного — російського — народу великоросів (росіян), малоросів (українців) та білоросів (білорусів), що активно втілювалася в життя, була більш, ніж внутрішньою політикою Російської імперії. Їй відводилися роль та місія ідеологічної основи, без якої неможливе підтримання єдності імперії. Руйнування цієї основи означало не лише розпад країни, але й суттєву небезпеку власне для Росії. Так, один з представників консервативного табору, М. де Пуле полемізує з М. Костомаровим з питання стосовно сутності терміну “українофільство” зазначав, що визначення цього поняття, дане Миколою Івановичем, з одного боку, було звужено до “бажання писати для простого народу книги для початкової освіти”¹², а з іншого ж — йому було надано такого широкого й глибокого об’єму, якого воно, в своїй суті, ніколи не мало. Так, консерватор обґрунтовуючи свою позицію, зазначав, що, згідно з переконаннями М. Костомарова, українофілом можна вважати всякого історика та етнографа, що займалися минулим та сучасним станом Малоросії та будь-якого її уродженця. Однак, згідно з такою точкою зору, “число українофілів можна збільшити ще декількома мільйонами великоросів, що мешкали в так званій Слобідській Україні, в губерніях: Харківській Воронежській та Курській, що мешкали поруч й вперемішку з Малоросами й не менше останніх любили свій край, більш благодатний, ніж примосковні та замосковні губернії. Нарешті, до українофілів слід зарахувати значну кількість всілякого роду осіб, головним числом освічених, що постійно чи тимчасово жили в Малоросії, й навіть тих, що випадково потрапили до неї, які не змогли залишитися байдужими ні до краси її природи, ні до м’якості її клімату, ні до багатой народної поезії, ні до мови, якою виражається ця остання, ні до оригінальної малоросійської старовини, ні до симпатичних сторін південноросійського племені”¹³.

Тому, з огляду на реалії та постулати офіційної політики, у сфері управління на місцях зусилля російського самодержавства зосереджувалися у першу чергу на формуванні на українських землях місцевих російських управлінських структур.

Бюрократія тут формувалася головним чином саме з росіян, які мали служити ще й провідниками русифікації регіону. Для забезпечення

¹¹ *Скрынченко Д. В.* Украинская расправа. С. 297–298.

¹² *де Пуле М. Ф.* К истории украинофильства // Украинский вопрос в русской патристической мысли. С. 240.

¹³ Там же.

посилення притоку росіян у Західний край з Правобережжям включно, жалування чиновників на цих територіях з 1864 р. призначалось на 50% вищим за заробітну плату чиновників в губерніях Центральної Росії. Такий, російський за складом і характером, стиль формування місцевої бюрократії сприяв централізації влади по всім підвладним Російській Імперії землям, в тому числі українським, через унеможливлення появи та посилення місцевої та регіональної еліт, яка б володіла адміністративним ресурсом¹⁴. Це, своєю чергою, ускладнювало становище українців, позбавлених чисельної, організованої та впливової національної еліти, яка могла б взяти на себе захист інтересів свого народу. Колишня козацька еліта поступово злилася з російським дворянством чи польською шляхтою й тому не мала змоги та можливостей вирішувати актуальні проблеми українського націєтворення¹⁵.

Крім того, в соціальному плані російські панівні верстви не лише виступали у ролі покровителів, що зі своєї ласки надавали певні права молодшим братам — українцям, а й автоматично ставали вищими за українські, що породжувало відповідні оцінки та самооцінки¹⁶.

Також ефективним засобом обрусіння українського населення, зокрема, на Правобережній Україні, було формування спочатку підприємницького та міщанського станів з етнічних росіян, які мали слугувати для самодержавства надійною опорою. Цей захід мав на меті посилити російські впливи й укорінити російське населення у підросійській Україні, що мало послужити злиттю або, принаймні, як найтіснішому зближенню українських земель з Росією. Царська адміністрація активно використовувала соціальний антагонізм між польською шляхтою та українським селянством. Вона прагнула обмежити колонізацію, маючи на меті розширення русифікації. Українці розглядалися імперською владою як оплячена частина російського народу, яка мала бути повернута до своєї споконвічної російськості¹⁷.

¹⁴ Гаухман М. В. Консервативно-охоронні сили в російській національній політиці на Правобережній Україні (1905–1914 рр.) // Культура народів Причорномор'я. 2011. № 212. С. 159–160.

¹⁵ Карлова В. Знач. твір.

¹⁶ Устименко М. В. Політизація російського етнічного фактору в Україні. 1917 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ, 2008. Вип. 3. С. 72–105.

¹⁷ Дзюба І. Русифікація вчора, сьогодні... і завтра? // Іван Дзюба. Нагнітання мороку: від чорносотенців початку XX століття до українофобів початку століття XXI. Київ, 2011. С. 416–417.

Ще одним інструментом русифікації була діюча на той час система освіти. У всіх навчальних закладах, починаючи з початкових та середніх шкіл й закінчуючи університетами навчання велося російською мовою за навчальними планами й програмами, що діяли на території всієї Російської імперії. Українська ж мова в заснованих та фінансованих за державний кошт не вивчалася навіть як навчальний предмет, адже сприймалася лише як місцева та регіональна порівняно з російською¹⁸. Більше того, вважалося, що “зробити українську мову рівною мові російській після двох останніх століть російської історії можливо лише штучними заходами, штучно-оборонними та штучно наступальними”¹⁹. Крім того, вона у той же час не розглядалася як природний та живий організм, що з часом розвивалася виконувала об’єднавчу функцію. Зокрема, В. Розанов, відзначав: “Ось істину я маю сказати всю, що хохломани придумали зараз таку, начебто, малоросійську, мову, яку я, природний малорос, не можу й десяти рядків прочитати малоросійської газети "Рада", щоб їх нову мову не послати до чорта. Нічого не можу розібрати, про о тлумачить газета. Словом, українська нинішня мова для істинних малоросів незрозуміла: це не мова Тараса Григоровича Шевченка, Котляревського та Квітки-Основ’яненка, що ясна і зрозуміла й простому мужику, й інтелігенту, а така, якої ніколи не було на світі. Цю мову спеціально придумали, щоб роз’єднати російських людей, тобто розколоти їх на дві половини й щоб, таким чином, одна половина ворогувала з іншою... Уряду варто стояти на сторожі й не допускати в школі народній, в межах Малоросії, пропагувати цю потворну мову. Якщо ж є потреба дати дітям основи грамоти народною мовою, то нехай вчителі навчають дітей грамоті дійсно помалоросійськи й спілкуються з дітьми мовою Шевченко й інших колишніх малоросійських авторів”²⁰.

У навчальні заклади настійно рекомендувалося приймати на роботу лише педагогів-великоросів, а на посади інспекторів та директорів училищ — виключно великоросів. Всякий же учитель, що проявляв хоч найменшу схильність до всього українського, мав бути звільнений. Учня викладалась історія українських земель, згідно з якою назва “Україна” означала окраїну російської держави. Крім того, були встановлені обов’язкові екскурсії учнів всіх навчальних закладів до Москви, Нижнього

¹⁸ Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 382.

¹⁹ Там же. С. 389.

²⁰ Розанов В. В. Голос малороса о неомалоросах // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 283.

Новгорода та інших російських міст; екскурсії ж до Києва не дозволялись й не проводилися²¹.

Завданням русифікації слугувала й імперська державна політика у сфері релігії та церкви. В офіційних колах Російської імперії виходили з того, що зміна релігії тягла за собою водночас й зміну національної належності. Панівна на той час ідеологія доводила ідентичність українців та росіян, підтверджуючи її релігійною єдністю — православ'ям²², адже вважалося, що усі, хто прийняли православ'я, ставали не лише членам церкви, але й росіянами, релігійне й духовне життя набували виразних форм примусової етнічної асиміляції²³.

Успіху русифікаційної політики сприяли також відсутність засобів державного захисту й збереження етнічної самобутності та заборони на офіційні сфери національного. В умовах, що склалися, саме фіксація та вивчення своєрідності етнокультури стали основним способом її легітимації як факту самостійності української культури та її відмежування від культури великодержавних сусідів, які прагнули асимілювати й привласнити спадщину українства й розчинити в собі цілий народ²⁴.

Саме тому український народ був змушений існувати й розвиватися культурно в тісних етнографічних рамках, а вітчизняна етнографія впродовж тривалого часу представляла собою не лише суто історію народознавства, а й невід'ємною частиною вітчизняної соціальної та політичної історії, національної та соціальної самосвідомості й визвольної боротьби²⁵.

Умови заборон та обмежень мови, культури розширювало рамки русифікаційних процесів у площину денационалізації, коли українці розглядалися не як самостійна історична й етнологічна одиниця, а як невід'ємна частина російського народу, що відрізнялася від росіян суто етнографічною специфікою.

²¹ Заборона української мови: документи XVII–XX століть. URL: <http://argumentua.com/stati/zaborona-ukra-nsko-movi-dokumenty-xvii-xx-stol-t>

²² Рудик П. А. Роль інтелігенції в національно-культурному відродженні України (перша половина XIX ст.). Київ, 2003. С. 7.

²³ Вергелес К. Русифікація православ'я в Україні як засіб асиміляції українського етносу // Українське релігієзнавство. 2009. № 51. С. 153.

²⁴ Скрипник Г. Науковий профіль і національно-державні пріоритети вітчизняного народознавства (пленарна доповідь) // Збірник статей Міжнародної наукової конференції “Знакові постаті вітчизняної гуманітаристики в національно-культурному самостверженні України” (Київ, 25 травня 2017 року) // [голов. ред. Г. Скрипник]. Київ, 2017. С. 6.

²⁵ Етнографічні писання Костомарова. Київ, 1930. С. 7.

Мали місце обмеження публічних проявів всього українського, в тому числі вітчизняного театру. Так, Марко Кропивницький згадував про переслідування з боку київського генерал-губернатора О. Дрентельна. “Скільки ми не подавали клопотання, скільки не билися, — з сумом зазначав він, — а зняти заборону, допоки був живий Дрентельн, — так й не спромоглися. Одного разу виступали ми в Петербурзі, в присутності імператора Олександра III. Імператор залишився задоволений нашим виступом й, покликавши до себе у ложу мене й Заньковецьку, висловив нам свою прихильність. Тоді ж випадково перебував у Петербурзі й генерал Дрентельн. Я вирішив скористатися нагодою й просити його про зняття для малоросійського театру заборони в губерніях його генерал-губернаторства”²⁶. Генерал прийняв корифея українського театру досить люб’язно й привітав з успішними гастролями в імперській столиці, однак порекомендував М. Кропивницькому навіть не мріяти про виступи в підпорядкованих йому губерніях. Такий же погляд на вітчизняний театр та його діяльність збереглися й після вступу на посаду генерал-губернатора М. Драгомирова. Не була знята також заборона читань українською мовою на урочистих вечорах. Не дозволялися постановки п’єс, перекладених з інших мов українською, а в оригінальних заборонявся вихід за межі побутового життя. Єдине послаблення, яке отримали вітчизняні служителі Мельпомени, полягало у тому, що їм відкрилися для виступів сцени малоросійських губерній²⁷.

Ситуація ускладнювалася не лише непростотою ситуацією у сфері духовності й культури, але й проблемами в економічному розвитку. Українські землі залишались також одним з найбільш економічно визискуваних регіонів імперії. Саме тут зосереджувались 20% імперської гірничодобувної та обробної промисловості, добувалось 65% вугілля та виплавлявся 51% чавуну та сталі. Розвиток промисловості й ускладнення інфраструктури виробництва сприяли розширенню мережі залізниць. У той же час створення та реорганізація промислових підприємств на українських землях, проведення індустріалізації та пришвидшення її темпів мали своєю головною метою модернізацію власне російської економіки. При цьому практично не враховувались внутрішні проблеми України: на місцевих підприємствах не створювались замкнуті цикли виробництва, активно використовувалась праця російських робітників,

²⁶ К истории украинского театра // Киевская старина. 1905. № 4–6. Апрель–июнь. С. 171.

²⁷ Там же. С. 172.

створювалась сировинна залежність²⁸. Економічна політика російського самодержавства мала досить негативні наслідки для національного розвитку українських земель, що визнавали навіть представники консервативного табору, для яких російська мова “була мовою не лише державності, але й нової господарської культури. Капіталізм розмовляє й буде розмовляти не малоросійською, а російською. Крім цього, оскільки капіталізм притягає на українську землю великоруське населення, він цим самим безпосередньо вносить в первісну етнічну цілісність України відомий розпад, що могутньо посилює загальноросійський елемент на шкоду малоросійського”²⁹.

Ситуація, що склалася, стала одним з факторів того, що, незважаючи на активний розвиток промисловості, українці залишалися нацією з істотно деформованою колоніальними впливами внутрішньою структурою. Саме на українських землях особливо гостро відчувався брак економічно успішних й водночас політично активних соціальних верств. Наприкінці XIX ст. тут налічувалось всього 100 000 (0,5% всього місцевого населення й 0,7% україномовного населення), що жили за рахунок прибутків від капіталу, нерухомого майна чи займалися торгівлею³⁰.

Таким чином, внаслідок активної русифікаційної політики, національна самосвідомість була послаблена не лише у тих українців, які перебували на державній службі на території Росії, а й у тих, хто мешкав на власне українських землях. Оскільки станова належність була не менш важливою, аніж національна, немало українців були вимушені миритися зі своїм статусом малоросів, деякі ж з них, набуваючи менталітету недержавного народу, навіть стали пишатися перебуванням у складі Російської імперії³¹.

Та з часом, незважаючи на труднощі, не всі українці ставали й залишалися, піддаючись русифікації, малоросами, що вважали себе єдиними з великоросами-росіянами. Про це свідчать не лише значні досягнення тогочасної вітчизняної історичної науки³² й публікація праць,

²⁸ Устименко М. В. Зазнач. твір. С. 72.

²⁹ Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 440–441.

³⁰ Даниленко С. Українська інтелігенція в Русі за національно-культурне відродження (друга половина XIX — початок XX ст.) // Український історичний збірник. 2013. Вип. 6. С. 119–120.

³¹ Вергелес К. Зазнач. твір. С. 153–154.

³² Іваночко У. І., Лінда С. М., Лучко Л. І. Формування української ідеї в історіографії як теоретична передумова розвитку національного стилю в архітектурі України // Вісник національного університету Львівська політехніка. 2009. № 656. С. 32–37.

в яких ставилась під сумнів пануюча теорія про те, що малороси становили специфічну, однак невід'ємну частину російського народу й висловлювалась та обґрунтовувалась думка про різні шляхи розвитку двох народів³³. У численних особових джерелах — щоденниках, записках, епістоляріях, спогадах автори відзначали як небажання ряду українців переймати звичаї та традиції росіян, а також різницю між ними, зокрема, відмінності в їхньому менталітеті.

Важливу роль в активізації національного руху на українських землях відіграла вітчизняна інтелігенція, вихід якої на авансцену вітчизняної історії був тісно пов'язаний з відкриттям на українських землях перших університетів у Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865) та заснуванням ряду ліцеїв у Ніжині, Кам'янці та Одесі. Новостворені навчальні заклади основним своїм завданням мали посилення русифікаційних процесів на українських землях, які мали бути включеними в загальноімперський культурний та історичний простір. Однак водночас зазначені освітні та наукові осередки суттєво посприяли консолідації вітчизняної інтелігенції, яка поступово перетворювалася на рушійну силу, обрала активну участь в культурному, а пізніше й політичному національному русі українців, перетворенні національної ідеї на здобуток загалу й формулюванні та популяризації концепції нації та національної свідомості³⁴. Відбувалося це багато в чому завдяки досягненням вітчизняної історичної науки. В умовах жорсткого політичного режиму, русифікаторської та уніфікаційної політики Російської імперії, до складу якої входила більшість українських земель, духовне життя українців, вітчизняні культура, наука та література мали підпорядковуватись умовам різкої політизованості та ідеологічного загострення. В умовах, що склалися, зусилля російських інтелектуалів зосереджувались на створенні й еволюції релігійно-філософських та соціально-політичних утопій. Потенціал же вітчизняних учених, літераторів і діячів культури, був спрямований на захист та відстоювання права історичного існування українського народу, самостійного характеру його минулого та національного самовизначення українців³⁵.

³³ *Костомаров Н. И.* Две русские народности // Собрание сочинений Н. И. Костомарова в 8-ми книгах, 21 тт. Исторические монографии и исследования. СПб., 1903. Кн. 1. Т. 1. С. 31–65.

³⁴ *Андропова І. Ф.* Исторична роль української інтелігенції в формуванні політичної культури суспільства в XIX ст. // *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 39. С. 149–150.

³⁵ *Колесник І. І.* Українська історіографія. XVIII — початок XX століття. Київ, 2000. С. 8.

Поступове згуртування української інтелігенції на чітких проукраїнських позиціях зіграла також важливу роль в поступовому об'єднанні українців саме на національній платформі. “Українські тенденції я завжди мала, — писала вітчизняна педагог та просвітителька Христина Алчевська Ользі Кобилянській, — але вживати нашу мову в суспільстві почала лише за три роки, коли з'явилася для мене нагода зустрітися із нашими харківськими патріотами — шановними дд. Хоткевичем і М. Міхновським. Вони вперше ознайомили мене з сучасною літературою. Нині я маю досвід, що минулися для нас ті часи, коли можна було лічити (з погляду росіян, доконче) все наше (поступові з'явища і т. ін.) плодом якоїсь "жидовствуючої секти", плодом теорій, вироблених невеликою купкою якихсь божевільних фанатиків, що не мають за собою міцної сили народних мас”³⁶.

Знаходились ті, для яких діючі заборони та обмеження були занадто тісними. Тому мали місце випадки порушення діючих норм, що супроводжувались протестами проти русифікації. Так, розповідаючи про встановлення 1903 р. пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, Христина Алчевська, що була присутня на урочистостях, відзначала: “Ми...також уперше були свідком незвичайної сили й прояви живучості українського життя; це було свято велике, нечуване... Вперше культурно складено суголосно величну, поважну національну демонстрацію... Це-бо вже не була виключно академічна молодь, що протестувала, тут були всі, навіть делегати-росіяни. Наколи міський голова перервав на українським слові молоду пані й склав заяву, що вживати рідної мови в засіданню дозволено лише закордонним нашим гостям, а також зробив погрозу іменем міністра внутрішніх справ закрити збори, все суспільство, як один чоловік, підвелось й мовчазливо почало виходити з залу”³⁷.

Для представників імперського табору не лише публічний прояв належності до українства, а й сама постановка питання про відмінності між українцями та росіянами видавалась катастрофічною й підривала політичні, ідеологічні та духовні основи єдності Російської імперії. Зокрема Д. Скринченко писав: “До якої безсоромності доходила на сторінках навіть друкованих в Росії українських видань українська пропаганда, краще всього видно з часто висловлюваної нею думки, що росіяни (великороси) — власне не слов'яни, а більше монголи, аніж

³⁶ Алчевська Х. До О. Ю. Кобилянської. 1903 р. Ялта, гостиниця “Россия” // Христя Алчевська. Твори. Київ, 1990. С. 443.

³⁷ Алчевська Х. До О. Ю. Кобилянської. 4 вересня 1903 р. Харків, Сумська вулиця, № 31 // Христя Алчевська. Твори. С. 445.

слов'яни. Той же Донцов з задоволенням приводить слова німця Гетца про великоросів, саме що "малороси — більш чистий тип слов'янина", що "для європейця значніше складніше зрозуміти сповнений протиріч синтез фінського й слов'янського в характері росіянина", що Росія боїться, саме з огляду на величезну різницю між росіянином й малоросом перетворитися "з концентрованої, великоросійської єдиної держави на слабо зв'язану унію автономних націй"³⁸.

Страхи імперських ідеологів не були марними. У ряді особових джерел, що вийшли друком, відзначалися риси, які відрізняли росіян й тих, хто вважав себе українцями й не бажав піддаватись русифікації.

Так, історик літератури, цензор, професор Санкт-Петербурзького університету й дійсний член Академії наук Олександр Нікітенко, що був вихідцем із українців-кріпаків графа М. Шереметьєва³⁹, у спогадах про свої дитячі роки⁴⁰ не жалував тих, хто відвернувся від свого українства, й досить чітко підмічав різницю між малоросами, що переймали риси характеру росіян та їх стиль життя, та українцями, які ревно зберігали національні звичаї та традиції. Розповідаючи про село, в якому провів своє дитинство, він зазначав, що там влада зосереджувалась в руках графського уповноваженого чи управителя, а сила, що рухала суспільними пружинами та ходом речей, — заможних обивателів, так званих міщан, які займались головним чином торгівлею й більшість з них мали капітали... Вони представляли собою малоросів, що виродились, й встигли засвоїти від москалів лише вади. Пихаті своїм багатством, вони зневажали бідніших за себе, відзначались шахрайством й шахрайським витівкам завдячували своїм багатством. Жили міщани-малороси розкішно, намагаючись наслідувати городянам, одягались в модні жупани, змішуючи крій малоросійський з російським, влаштовували нерідко пиятики, прикрашали свої будинки розкішно, але без смаку⁴¹. Імперці сподівалися, що саме ті, хто відмовились від свого українства чи забули про свою національну належність, здобули таку силу, що стали здатні заглушити будь-які паростки українського руху: "...але певно знаємо настрої дійсно російського суспільства стосовно мазепинства: останнє має тепер безповоротно загинути, а якщо воно не захоче померти, то його потрібно

³⁸ *Скрынченко Д. В.* К характеристике украинства // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 295.

³⁹ *Зотов В. Р.* Либеральный цензор и профессор-пессимист (Биографический очерк) // Исторический вестник. 1893. Т. 54. № 10. С. 194–210.

⁴⁰ *Никитенко А. В.* Моя повесть о самом себе, и о том, "чему свидетелем в жизни был" // *Никитенко А. В.* Записки и дневник (1826–1877). В трёх томах. СПб., 1893.

⁴¹ Там же. Т. 1. С. 6.

без жалю задушити. Й, думається мені, його заглушать, перш за все, самі малороси, тому що вони — чисто російські люди, й нічого спільного з українством не мають”⁴².

Справжні ж українці, з притаманними їм рисами, звичаями та способом життя, мешкали, за спостереженнями Олександра Нікітенко, головним чином у хуторах. Саме там, за його переконанням, можна було віднайти первісну простоту характеру: добродушність, чесність й безкорисливу гостинність, якими завжди славились українці. Крадіжки, обман, московська завзятість, були для них справою нечуваною й рисою, їм не притаманною. Росіянин же, за їх переконанням, був втіленням вказаних негативних рис, а саме слово “москаль”, яким називали росіян, було для них лайливим⁴³.

Більше того, у XIX ст. поступово відзначалися ті риси та якості, які відрізняли українців від росіян, зокрема, відзначалась різниця у менталітеті двох народів. Так, в своїй автобіографії визначний історик свого часу Микола Костомаров згадував, що його батько не зміг у юні роки отримати гарну освіту й тому активно займався, багато читаючи, самоосвітою. Регулярно замовляючи книги, він навчився читати зі словником книги французькою мовою й найбільш вподобав твори енциклопедистів XVIII ст., особливо Вольтера, повага до спадщини якого доходила у нього до благоговіння. Захоплення творами французьких просвітителів перетворило батька вченого на вільнодумця, який став завзятим матеріалістом та противником віри. Більше того, він нерідко заводив філософські розмови й прагнув поширювати вольтер’янство навіть там, де для цього не було, здавалось би, ніякого ґрунту. Поміщик навіть зібрав у своєму маєтку гурток зі своїх кріпаків й виголошував перед ними промови проти святенництва, лицемірства та забобонів. Микола Костомаров згадував, що чимало селян в батьківському маєтку були українцями, які практично не піддавались вольтер’янській пропаганді. Але у той же час серед дворових селян було кілька переведених з Орловської губернії. Вони виявились більш здібними й сприйнятливими учнями⁴⁴, що, своєю чергою, й призвело до трагедії. Батько ученого був вбитий. На суді один з учасників вбивства провину перекладав на вбитого поміщика: “Сам пан й винний, що нас спокусив. Бувало, почне всім розповідати, що Бога немає, що на тому світі нічого не буде, що тільки дурні бояться посмертної кари, — ми

⁴² *Скрынченко Д. В.* Война и “украинцы” // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 287.

⁴³ *Никитенко А. В.* Указ. соч. Т. 1. С. 6–7.

⁴⁴ *Костомаров Н. И.* Автобиография // *Костомаров Н. И.* Исторические труды. Автобиография. Киев, 1989. С. 427–428.

й вбили собі в голову, що, коли на тому світі нічого не буде, то, значить, все можна робити”⁴⁵.

Варто зазначити, що не лише особистісні джерела (щоденники, записки та епістолярії) відзначали різницю між українським та російським народами. Відмінності між ними, зокрема в менталітеті й світосприйнятті, відзначались також в тогочасній публіцистиці. Так, М. Бердяєв наголошував, що “в великоруському племені є метафізична істеричність й схильність до хворобливої одержимості. Це відчувалось завжди в великоруських сектах, в тих, хто йшов на самоспалення, в хлистах, це геніально відобразилось у творчості Достоевського, це віднаходиться в нездатності визнати права відносного, в виключній схильності до крайнього та того, що знаходиться на межі. Малороси більш розсудливі, в них сильніше інстинкт самозбереження. У Малоросії не було того духовного напруження, спричиненого татарським ігом, й там завжди сильніші були західні впливи”⁴⁶.

Ще один з представників консервативного табору, Д. Скринченко відзначав, що видаваний у 1912–1917 рр. у Москві часопис “Украинская жизнь” “...з усіх своїх сил старався переконати великоросів й правлячі кола в тому, що малороси — окремий від росіян народ, що має свою мову, особливу культуру, що для них потрібна тому особлива школа, свої адміністрація, духовенство, та суд. “Українське життя” робить, для доказу своїх положень, старанні екскурси в область історії...”⁴⁷.

Та переконання українців у тому, що вони представляли собою окремий народ, а не невід’ємну складову народу російського, розширення аргументації цієї окремішності та розвиток національного руху, не вважалися вагомим обґрунтуванням для прихильників імперського табору, які в першу чергу прагнули знівелювати найменші прояви національних самосвідомості українців. Так, за переконанням Миколи Ульянова, український сепаратизм навіть розвивався з порушенням існуючих схем, теорій та планів. Якщо згідно з традиційними, на його думку, схемами, сепаратизм розвивався з пробудження національного почуття, його зростання, зміцнення й поступового переростання на думку до відділення від існуючої держави й створення нової, то на українських землях дані процеси відбувалися у зворотному напрямку: там на перших

⁴⁵ Там же. С. 437–438.

⁴⁶ Бердяев Н. А. Россия и Великороссия // Украинский вопрос в русской патриотической мысли. С. 413.

⁴⁷ Скринченко Д. В. “Украинские” подлоги // Там же. С. 302.

порах виявилось прагнення до відділення, й лише згодом стала створюватися ідейна основа як виправдання цього прагнення⁴⁸.

“Саме національної бази, — зазначав М. Ульянов, — не вистачало українському самостійництву у всі часи. Воно завжди виглядало комплексом неповноцінності й завжди виглядало рухом ненародним, позанаціональним, внаслідок чого страждало комплексом неповноцінності й донині не може вийти зі стадії самоствердження... для українського самостійника все ще залишається довести відмінність українця від росіянина”⁴⁹.

Для імперців порушення єдності російського народу, руйнування його ідентичності були результатом зовнішнього впливу непримиримих ворогів Росії й розгорнулися не з проголошення політичних лозунгів, національного руху чи територіального сепаратизму, а з розпаду єдиного гуманітарного простору. За переконанням сучасних консерваторів, які цілком та повністю перейняли ідеологію своїх імперських попередників, “формування, по суті — штучне, малоросійської літературної мови; її запровадження, по факту — насильницьке, в початкову освітню систему, ідеологізовані спекуляції з сюжетами давньої історії — ось три джерела й три складові частини довгострокового проекту, який привів, у результаті, до обособлення, а згодом і протиставлення одної частини єдиного народу іншій”⁵⁰. У результаті вказаних процесів надзвичайно важлива територія історичної Русі перестала бути частиною “Російського світу”, що становив єдиний та загальний гуманітарний простір⁵¹.

З огляду на це, одним з найважливіших викликів, які стоять перед Україною, — необхідність формування та розвитку національного гуманітарного простору як найважливішої сфери, в якій вирішується доля нашого народу й країни. Суверенітет даного простору не лише охоплює наукову, освітню та просвітницьку сфери, але й має істотне значення для вибудови власного культурно-історичного простору. В контексті зазначених процесів важливим видається всебічне та ґрунтовне дослідження й висвітлення питань еволюції самоусвідомлення українців, їх національних пріоритетів та свідомого вибору. Це, своєю чергою стане важливим фактором в посиленні усвідомленої духовної єдності українців, спільному сприйняттю ними історії своєї країни.

⁴⁸ Ульянов Н. И. Происхождение украинского сепаратизма // Там же. С. 453–454.

⁴⁹ Там же. С. 454.

⁵⁰ Послесловие // Там же. С. 742.

⁵¹ Там же. С. 743.

REFERENCES

1. Andronova, I. F. (2003). Istorychna rol' ukrains'kji intelligentsii v formuvanni politichnoji kul'turi suspil'stva v XIX st. *Kul'tura narodov Prichernomorja*, (39), 149–150. [in Ukrainian].
2. Danylenko, S. (2013). Ukrains'ka intelligentsija v Rusi za national'no-kul'turne vidrodjennja (druga polovina XIX — pochatok XX st.). *Ukrains'kij istorichnij zbirnik*, (6), 119–120. [in Ukrainian].
3. Dziuba, I. (2011). *Nagnitannja moroku: vid chornosotentsiv pochatku XX stolittja do ukrainofobiv pochatku stolittja XXI*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dziuba, I. (2011). Rusifikatsija vchora, s'ogodni ... i zavtra? (Kym i jak vono "istorichno skladalosja", kim i jak "istorichno skladajetsja"). *Duklja*, (4), 24–47. [in Ukrainian].
5. Gaukhman, M. V. (2011). Konservativno-ohoronni sili v rosijskij national'nij polititsi na Pravoberejnij Ukraini (1905–1914 pp.). *Kul'tura narodov Prichernomorja*, (212), 159–160. [in Ukrainian].
6. Gaukhman, M. V. (2015). Rosijs'ka natsional'na politika na Pravoberejnij Ukraini (1905–1914): chotiri national'ni proekti v odnomu politichnomu prostori. *Drinovs'kij zbirnik*, (4), 141–150. [in Ukrainian].
7. Ivanochko, U. I., Linda, S. M., & Luchko, L. I. (2009). Formuvannja ukrajins'koj ideji v istoriografii jak teoretichna predumova rozvitku national'nogo stilju v arhitekturi Ukraini. *Visnik national'nogo universitetu L'vvs'ka politehnika*, 656, 32–37. [in Ukrainian].
8. Karlova, V. (2010). Formuvannja national'noji samosvidomosti ukrajins'kogo narodu v period national'no kul'turnogo vidrodjennja. *Demokratichne vrjaduvannja*, (6). Retrieved from www.lvivacademy.com/.../+Karlova.pdf. [in Ukrainian].
9. Kolesnyk, I. I. (2000). *Ukrajins'ka istorigrafija. XVIII — pochatok XX stolittja*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kostomarov, N. I. (1989). *Istoricheskie trudi. Avtobiografija*. Kiev. [in Russian].
11. Minakov, A. Yu. (Ed.). (2016). *Ukrainskij vopros v russkoj patrioticheskij misli*. Moscow. [in Russian].
12. Proshkin, I. (2016). Za chto natsional'nije okraini voznenavideli russskih? *Kolokol Rossii, 12 dekabnja*. Retrieved from <http://kolokolrussia.ru/duh-istorii/za-chto-nacionalne-okrain-voznenavideli-russskih> [in Russian].
13. Rokna, G. V. (2005). *Teorja i praktika Slavjanskoj vzaimnosti v istorii slovatsko-russkijh svjazej XIX v. Kazan*. [in Russian].
14. Skrypnyk, H. (2017). Naukovij profil' i national'no-derjavni prioriteti vitchznjanogo narodoznavstva (plenarna dopovid'). Proceedings of the Conference: *Znakovi postati vitchiznjanoji gumanitaristiki v national'no kul'turnomu samostverdjenji Ukraini (Kyiv, 25 travnja 2017 roku)* (pp. 4–62). Kyiv. [in Ukrainian].
15. Ustylenko, M. V. (2008). Politizatsija rosijs'kogo etnichnogo faktora v Ukraini v 1917 r. *Problemi vivchennja istorii Ukrains'koji revolutsii 1917–1921 rokiv*, (3), 72–105. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Verheles, K. (2009). Rusifikatsija pravoslav'ja v Ukraini jak zasib asimiljatsii ukrains'kogo etnosu. *Ukrains'ke religijeznavstvo*, 51, 150–157. [in Ukrainian].
17. Zotov, V. P. (1893). Liberal'nij tsenzor i professor-pessimist (Biograficheskij ocherk). *Istoricheskij vestnik*, (4, № 10), 194–210. [in Russian].